

**Л. Дідух, докт. фіз.-мат. наук; Ю. Скоренький, канд. фіз.-мат. наук;
О. Крамар, канд. фіз.-мат. наук; Ю. Довгоп'ятий**

Тернопільський державний технічний університет імені Івана Пулюя

КОРЕЛЯЦІЙНІ ЕФЕКТИ У ВУЗЬКИХ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ЗОНАХ. I. ЕНЕРГЕТИЧНИЙ СПЕКТР МОДИФІКОВАНОЇ ФОРМИ ПОЛЯРНОЇ МОДЕЛІ

В роботі досліджено ефекти міжелектронних взаємодій у вузьких енергетичних зонах в рамках модифікованої форми полярної моделі кристалу. Ця модель враховує як внутрішньоатомну кулонівську взаємодію електронів, міжатомні кулонівську та обмінну взаємодії, так і корельований перенос електронів. Встановлено, що корельований перенос є причиною електрон-діркової асиметрії електричних властивостей вузькозонних матеріалів. З використанням варіанту узагальненого наближення Гартрі-Фока розраховано одноелектронну функцію Гріна та квазічастинковий енергетичний спектр. Пояснено перехід метал-діелектрик при підвищенні температури.

L. Didukh, Yu. Skorenkyu, O. Kramar, Yu. Dovhopaty

CORRELATION EFFECTS IN NARROW ENERGY BANDS. I. ENERGY SPECTRUM OF MODIFIED FORM OF POLAR MODEL

The electron correlations in narrow energy bands are examined within the framework of the modified form of polar model. This model takes into account both intra-atomic and inter-atomic Coulomb correlations, interatomic exchange and correlated hopping of electrons. The correlated hopping is shown to cause the electron-hole asymmetry of electric properties of narrow band materials. Using a variant of generalized Hartree-Fock approximation the single-electron Green function and quasi-particle energy spectrum of the model are calculated. The metal-insulator transition at increase of temperature is explained.

1. ВСТУП

Полярна модель кристалу, розвинута на основі піонерської роботи Шубіна та Вонсовського [1], виявилася надзвичайно багатою за своїм фізичним змістом. В рамках полярної моделі було передбачено існування систем із зарядовим впорядкуванням та безщілинних напівпровідників, вперше сформульовано критерій переходу діелектрик - метал, запропоновано пояснення дробовості атомного магнітного моменту в перехідних 3d-металах, показано можливість непрямої (через полярні стани) обмінної взаємодії. Модель Габбарда [2], яка сьогодні служить стандартною моделлю для опису сильних міжелектронних взаємодій, є частковим випадком полярної моделі. Ідея конфігураційного представлення [3] (в полярній моделі конфігураціями вузла є гомеополарні стани, дірки та двійки) виявилася досить плідною при дослідженні широкого класу матеріалів з унікальними електричними та магнітними властивостями, зокрема оксидів, сульфідів та селенідів перехідних та рідкоземельних елементів. Проте, безпосереднє застосування методу, запропонованого у роботі [1], до вирішення конкретних задач в багатьох випадках виявилось малоефективним. По-перше, – через труднощі, пов'язані із „конструюванням” ефективних гамільтоніанів у кожній конкретній моделі, оскільки алгоритм переходу від електронного до конфігураційного представлення не був встановлений; такий перехід навіть у найпростішому випадку s-зони був надто громіздким. Другою причиною недієвості полярної моделі в її первісній формі була неконтрольованість наближень, покладених в основу моделі, насамперед постулювання комутаційних співвідношень (бозе-типу) для операторів вузлових збуджень та заміна певних операторів c-числами (в такий спосіб отримувалася гамільтоніан моделі у „газовому” наближенні). Недоліком моделі було і те, що накладалося обмеження – середнє число електронів на вузол дорівнювало одиниці; цим обмежується застосовність моделі до широкого класу матеріалів – легованих мотт-

габбардівських діелектриків. Отже, хоча полярна модель і виявилася надзвичайно цінною в евристичному плані, питання щодо математичної природи конфігураційного представлення не було вирішене. Це зумовлювало і відсутність ефективних методів математичного опрацювання модельних гамільтоніанів (у конфігураційному представленні) в рамках традиційної форми полярної моделі. Вказані вище недоліки були частково усунуті в „новій формі полярної моделі” Глаубермана – Владімірова – Стасюка [4-6], де був розроблений строгий алгоритм переходу від електронних операторів до так званих „операторів елементарних вузлових збуджень”. Для останніх було встановлено точні комутаційні співвідношення двох типів: квазібозевські та квазіферміївські. Проте, форма полярної моделі, представлена у роботах [4-6], має той недолік, що оператори вузлових збуджень будуються над певним постульованим „фоном” і, внаслідок цього, підхід, запропонований у цитованих вище роботах, застосовний лише для випадку феромагнітних діелектриків. Математична природа конфігураційного представлення полярної моделі була з’ясована в роботах [7-9]. У першій з цих робіт були введені оператори переходу (тепер відомі як оператори Габбарда), а в роботах [8,9] було вперше встановлено зв’язок між електронним та конфігураційним представленнями (в роботі [8] використовувалися інші позначення, тут ми вживаємо позначення, прийняті в сучасній літературі):

$$a_{is}^+ = X_i^{s0} - \eta_s X_i^{2s}, \quad (1)$$

де a_{is}^+ – оператор народження електрона зі спіном s ($s=\uparrow, \downarrow$) на i -тому вузлі ґратки, X_i^{kl} – оператор переходу вузла i із стану $|l\rangle$ в стан $|k\rangle$, можливі стани – дірка $|0\rangle$, двійка $|2\rangle$ та однократно зайняті електронами стани $|\uparrow\rangle$ та $|\downarrow\rangle$, $\eta_s = 1$ для $s=\uparrow$ та $\eta_s = -1$ для $s=\downarrow$. Оператор переходу є не що інше як добуток відповідних операторів Шубіна-Вонсовського $X_i^l = \alpha_{i\gamma}^+ \alpha_{i\delta}$ (див. у цьому зв’язку роботу [10]). Комутаційні співвідношення для пар операторів Шубіна-Вонсовського є ідентичними до комутаційних співвідношень для відповідних операторів Габбарда. Цей факт ставить крапку у дискусії про статистику операторів Шубіна-Вонсовського. Відмітимо при цьому, що алгебра операторів Шубіна-Вонсовського є „багатшою” від алгебри операторів Габбарда; їм можна приписати як фермі- так і бозе-характер (див. для прикладу, роботу [10]). Хоча гамільтоніан полярної моделі у конфігураційному представленні і виглядає дещо громіздким, для систем з сильними внутрішньоатомними кулонівськими взаємодіями таке представлення значно спрощує математичний опис, оскільки основний параметр – внутрішньоатомна кулонівська взаємодія – має діагональну форму. Математичному опрацюванню гамільтоніана полярної моделі різними методами було присвячено ряд робіт; зазначимо тут роботи [10-14] в контексті подальших досліджень кореляційних ефектів у вузькозонних матеріалах. В рамках цього підходу була розвинута ефективна форма теорії збурень [8,9] (загальноприйнята сьогодні), сформульовано ефективний гамільтоніан, запропонована узагальнена t - J модель.

В цій частині роботи дано формулювання модифікованої форми полярної моделі, розраховано одночастинкові функцію Гріна та енергетичний спектр та на цій основі пояснено перехід метал діелектрик у напівзаповненій зоні при зростанні температури.

2. МОДИФІКОВАНА ФОРМА ПОЛЯРНОЇ МОДЕЛІ

Габбардівський центр (вузол) може знаходитися в одному із чотирьох станів (в моделі орбітально невиродженої енергетичної зони), які відображені на рис. 1.

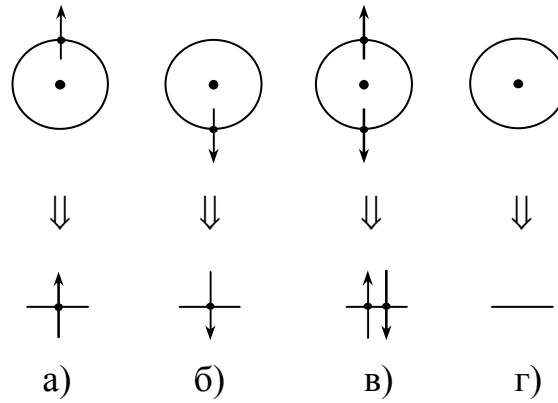

Рисунок 1 – Можливі стани габбардівського s-центра: а) – на вузлі знаходиться електрон зі спіном $s=\uparrow$; б) – на вузлі є електрон зі спіном $s=\downarrow$; в) – на вузлі два електрони з протилежними спінами („двійка” або „дублон”); г) – на вузлі відсутні електрони („дірка” або „голон”)

Міжелектронні взаємодії у вузьких енергетичних зонах описуються в представленні хвильових функцій Ванье за допомогою матричних елементів типу

$$J(ijkl) = \int \int \phi^*(r - R_i) \phi(r - R_k) \frac{e^2}{|r - r'|} \phi^*(r' - R_j) \phi(r' - R_l) dr dr'. \quad (2)$$

Для адекватного опису кореляційних ефектів у вузькозонних матеріалах гамільтоніан електронної підсистеми повинен бути узагальнений врахуванням впливу заселеності вузлів ґратки на процеси переносу (див. у цьому зв'язку роботу [10]). Корельований перенос можна представити у вигляді двох доданків: корельованого переносу першого типу і корельованого переносу другого типу. На рис. 2 представлені процеси, які відповідають корельованому переносу другого типу.

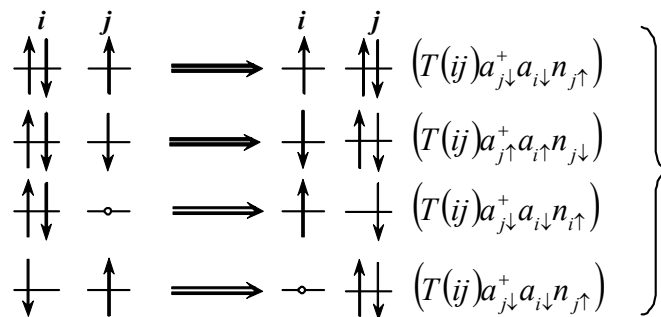

Рисунок 2 – Приклади процесів, які відповідають корельованому переносу другого типу. i, j – вузли, між якими здійснюються переходи. $T(ij)=J(iij)$ – інтеграл корельованого переносу другого типу

Характерна властивість переходів другого типу та, що вони відбуваються за участю двократно зайнятих вузлів (це приводить до відсутності електрон-діркової симетрії у вузьких зонах провідності та низки важливих відмінностей даної моделі від запропонованих раніше).

Корельований перенос електронів першого типу, на відміну від другого, не залежить від заселеності вузлів, між якими здійснюється перенос, а лише від заселеності інших вузлів (які оточують дані вузли). Можна врахувати останнє як своєрідне середнє поле, що корелює перенос (першого типу) електронів. У згоді із цим представимо $\sum_{\substack{ijs \\ k \neq i, k \neq j}} J(ikjk) n_k a_{is}^+ a_{js}$ у формі “стандартного” переносу з ефективним

інтегралом переносу, залежним від концентрації електронів у зоні:

$$\sum_{\substack{ijs \\ k \neq i, k \neq j}} 'J(ikjk) n_k a_{is}^+ a_{js} \rightarrow \sum_{ijs} 'T_1(ij) a_{is}^+ a_{js}, \quad (3)$$

де

$$T_1(ij) = n \sum_{\substack{k \neq i \\ k \neq j}} 'J(ikjk). \quad (4)$$

Гамільтоніан модифікованої форми полярної моделі в електронних операторах має вигляд [10]:

$$H = -\mu \sum_{is} a_{is}^+ a_{is} + \sum_{ijs} 't_{ij}(n) a_{is}^+ a_{js} + \sum_{ijs} '(T(ij) a_{is}^+ a_{js} n_{i\bar{s}} + e.c.) + \\ + U \sum_i n_{i\uparrow} n_{i\downarrow} + \frac{1}{2} \sum_{ijs s'} 'J(ij) a_{is}^+ a_{js'}^+ a_{is'} a_{js} + \frac{1}{2} \sum_{ijs s'} 'V(ij) n_{is} n_{js'}, \quad (5)$$

де μ – хімічний потенціал,

$$t_{ij}(n) = t(ij) + n \sum_{\substack{k \neq i \\ k \neq j}} J(ikjk) \quad (6)$$

- інтеграл переносу між найближчими сусідніми вузлами, залежний від концентрації електронів n , $U=J(iiii)$ – енергія внутрішньоатомного кулонівського відштовхування, $V(ij)=J(ijij)$ описує міжатомну кулонівську взаємодію (i та j позначають найближчі сусідні вузли), $T(ij)=J(iijj)$ описує вплив заселеності вузлів на процеси переносу (корельований перенос другого типу), $J(ij)=J(ijji)$ – енергія міжатомної обмінної взаємодії, що має феромагнітний характер. Нехтуючи всіма матричними елементами у виразі (5) крім $t(ij)$ та U , можна отримати гамільтоніан Габбарда.

Використовуючи вираз (1), запишемо гамільтоніан системи корельованих електронів у представленні X_i^{kl} операторів Габбарда:

$$H = H_0 + H_{tr} + H'_{tr} + H_{ex} \quad (7)$$

$$H_0 = -\mu \sum_{is} (X_i^s + X_i^2) + U \sum_i X_i^2 + \frac{1}{2} \sum_{ij} V(ij) (1 - X_i^0 + X_i^2) (1 - X_j^0 + X_j^2), \\ H_{tr} = \sum_{ij} 't_{ij}(n) X_i^{s0} X_j^{0s} + \sum_{ijs} 't'_{ij}(n) X_i^{2s} X_j^{s2}, \\ H'_{tr} = \sum_{ijs} '(t'_{ij}(n) \eta_s X_i^{s0} X_j^{\bar{s}2} + e.c.), \\ H_{ex} = -\frac{1}{2} \sum_{ijs} 'J(ij) ((X_i^s + X_i^2)(X_j^s + X_j^2) + X_i^{\bar{s}\bar{s}} X_j^{\bar{s}\bar{s}}).$$

Тут процеси трансляції дірок та двійок описуються різними інтегралами переносу, $t_{ij}(n) = (1 - \tau_1 n) t_{ij}$ та $t'_{ij}(n) = (1 - \tau_1 n - 2\tau_2) t_{ij}$ відповідно; $t''_{ij}(n) = (1 - \tau_1 n - \tau_2) t_{ij}$ – інтеграл переносу, який описує процеси парного народження та знищення двійок і дірок; параметри корельованого переносу τ_2 і τ_1 описують відповідно вплив заселеності вузлів, включених в процеси переносу, та найближчих сусідніх вузлів. Важливо, що інтеграли переносу залежать від концентрації електронів, причому тут маємо електрон-діркову асиметрію (випадки $n < 1$ і $n > 1$ нееквівалентні). За допомогою гамільтоніана (7) можна досліджувати вплив носіїв струму на магнітні характеристики системи. Такий підхід є найбільш зручним при вивченні дестабілізуючого впливу переносу електронів на той або інший тип електронного впорядкування (антиферомагнетизм, зарядове та орбітальне впорядкування).

Конфігураційне представлення є особливо корисним при дослідженні вузькозонних систем при виконанні умови $U \gg w$ (тут $2w = 2z|t(ij)|$ - ширина енергетичної підзони, z – число найближчих сусідів до вузла). У цьому випадку система може знаходитися як у стані мотт-габбардівського діелектрика (при $n=1$), так і левоганого мотт-габбардівського діелектрика (при $n \neq 1$). З використанням відповідної форми теорії збурень [8] гамільтоніан (7) може бути переписаний у вигляді ефективного

гамільтоніану (ЕГ), який зручний для подальшого математичного опрацювання. У цьому випадку можливий перехід до відомої t - J моделі (див. огляд [11], а також роботи [8,15], де була вперше сформульована сучасна форма t - J моделі). Здійснивши канонічне перетворення у формі, запропонованій в роботі [10], отримуємо гамільтоніан у вигляді:

$$\tilde{H} = H_0 + H_{tr} + H_{ex} + \tilde{H}_{ex} + \tilde{H}_{tr-ex}, \quad (8)$$

де

$$\tilde{H}_{ex} = -\frac{1}{2} \sum_{ijs} \tilde{J}(ij) (X_i^s X_j^{\bar{s}} - X_i^{s\bar{s}} X_j^{\bar{s}s} - X_i^2 X_j^0),$$

$$\tilde{H}_{tr-ex} = -\frac{1}{2} \sum_{ijk} J(ijk) (X_i^{s0} X_j^{\bar{s}} X_k^{0s} - X_i^{s0} X_j^{\bar{s}s} X_k^{0\bar{s}} + X_i^{2s} X_j^{\bar{s}} X_k^{\bar{s}2} - X_i^{2s} X_j^{\bar{s}} X_k^{s2}).$$

Тут $\tilde{J}(ij) = 2(t'_{ij}(n))^2 / \Delta$ – інтеграл непрямого обміну (через полярні стани), $J(ijk) = 2(t'_{ij}(n)t'_{jk}(n)) / \Delta$ – інтеграл непрямого переносу, $\Delta = U - V + zV(\langle X_i^0 \rangle + \langle X_i^2 \rangle)$. Відмінностями ЕГ (8) від інших форм t - J моделі [16,17] є наявність концентраційної залежності інтегралів переносу у нижній та верхній підзонах, зумовлена цим електрон-діркова асиметрія та особлива форма концентраційно залежних інтегралів надобміну та надпереносу. Згадані вище особливості модельного ЕГ є корисними при інтерпретації фізичних властивостей вузькозонних матеріалів.

Маючи на увазі застосування ЕГ (8) для опису властивостей матеріалів із вузькими зонами, насамперед тих, які виділяють ці матеріали в особливий клас речовин, обговоримо коротко можливості, закладені у ЕГ (8).

1) Проблема феромагнетизму у вузьких зонах провідності. В t - J -моделі феромагнетизм стабілізується за рахунок трансляційного механізму. Вважаючи, що останній справді реалізується у ВЗП, потрібно мати на увазі, що при $n \rightarrow 1$ внесок в енергію системи від “трансляційного феромагнетизму” $\sim (1-n)w$, і є малим в порівнянні із внеском від міжатомної обмінної взаємодії, таким чином опис феромагнетизму нелегованих феромагнітних діелектриків лежить за межами t - J -моделі.

2) Антиферомагнетизм. У вузьких зонах провідності антиферомагнетизм стабілізується непрямою обмінною взаємодією, а трансляційний рух носіїв заряду (у розглядуваній моделі – дірок) відіграє дестабілізуючу роль. З цього погляду (7) та (8) адекватно описують фізичну картину. Проте, якщо в t - J -моделі умову антиферомагнітного впорядкування якісно можна задати нерівністю (для випадку просторово однорідного розподілу заряду) $(1-n)t \lesssim J$ або $(1-n)U \lesssim t$, то в моделі, яка описується гамільтоніаном (8), вона матиме вигляд $(1-n)t(n)U < (t'(n))^2$, і оскільки $t'(n) < t(n)$, то критичні концентрації дірок, при яких зникає антиферомагнетизм, в обох моделях можуть бути суттєво різні. Друга причина відмінності моделей стосовно опису антиферомагнетизму у вузьких зонах полягає в тому, що ЕГ (8) допускає можливість переносу заряду всередині підграток (що не дестабілізує антиферомагнетизм).

3) Зарядове впорядкування. Гамільтоніан (8) дозволяє вивчати зарядовпорядковані системи – системи із періодичним розподілом заряду у вузлах кристалічної ґратки [18-20]. При цьому в рамках єдиного підходу можна розглядати співіснування зарядового впорядкування і антиферомагнетизму у фазах Магнелі V_nO_{2n-1} [21].

4) Надпровідність. Вважається, що в системі, яка описується t - J -гамільтоніаном можуть існувати надпровідні кореляції, зумовлені непрямою (антиферомагнітною) взаємодією, якщо концентрація дірок більша від їх критичної концентрації, при якій зникає антиферомагнетизм. У цьому зв'язку вкажемо на можливість існування додаткового механізму надпровідності, зумовленого непрямым переносом дірок, який також можна інтерпретувати як перенос “гомеополярних пар” [22].

3. ПЕРЕХІД МЕТАЛ- ДІЕЛЕКТРИК ПРИ ЗРОСТАННІ ТЕМПЕРАТУРИ

Серед спостережуваних у вузькозонних матеріалах переходів метал-діелектрик (ПМД) особливий інтерес становлять переходи з парамагнітного металічного у парамагнітний діелектричний стан при зростанні температури, котрі, зокрема, реалізуються у системах $\text{NiS}_{2-x}\text{Se}_x$ та $(\text{V}_{1-x}\text{Cr}_x)_2\text{O}_3$ [21,23]. У цих системах реалізується також ПМД під дією зовнішнього тиску.

Розглянемо електронну систему, що описується гамільтоніаном (7), у випадку проміжних значень кулонівської взаємодії ($U \sim w(n)$, де w є напівширина зони провідності) і введемо одночастинкову функцію Гріна

$$\langle\langle a_{p\uparrow} | a_{p'\uparrow} \rangle\rangle = \langle\langle X_p^{0\uparrow} | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle - \langle\langle X_p^{\downarrow 2} | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle - \langle\langle X_p^{0\uparrow} | X_{p'}^{2\downarrow} \rangle\rangle + \langle\langle X_p^{\downarrow 2} | X_{p'}^{2\downarrow} \rangle\rangle. \quad (9)$$

Функції $\langle\langle X_p^{0\uparrow} | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle$ та $\langle\langle X_p^{\downarrow 2} | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle$ задовільняють рівнянням руху

$$\begin{aligned} (E + \mu) \langle\langle X_p^{0\uparrow} | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle &= \frac{\delta_{pp'}}{2\pi} \langle X_p^{\uparrow} + X_p^0 \rangle + \langle\langle [X_p^{0\uparrow}, H_{tr}] | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle + \langle\langle [X_p^{0\uparrow}, H'_{tr}] | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle, \\ (E + \mu - U) \langle\langle X_p^{\downarrow 2} | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle &= \langle\langle [X_p^{\downarrow 2}, H_{tr}] | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle + \langle\langle [X_p^{\downarrow 2}, H'_{tr}] | X_{p'}^{\uparrow 0} \rangle\rangle, \end{aligned} \quad (10)$$

де $[A,B]=A \cdot B - B \cdot A$. Для отримання замкнутої системи рівнянь ми використаємо двополусне наближення [12,13]. Припустимо, що у рівнянні (10)

$$[X_p^{0\uparrow}, H_{tr}] = \sum_j \varepsilon(pj) X_j^{0\uparrow}, \quad [X_p^{\downarrow 2}, H_{tr}] = \sum_j \tilde{\varepsilon}(pj) X_j^{\downarrow 2}, \quad (11)$$

де $\varepsilon(pj)$ та $\tilde{\varepsilon}(pj)$ - неоператорні вирази, які розрахуємо за методом роботи [10]. Для половинного заповнення (концентрація електронів $n=1$) в парамагнітному стані маємо:

$$\varepsilon(pj) = (1 - 2d + 2d^2) t_{pj} - 2d^2 \tilde{t}_{pj}, \quad (12)$$

$$\tilde{\varepsilon}(pj) = (1 - 2d + 2d^2) \tilde{t}_{pj} - 2d^2 t_{pj}, \quad (13)$$

де $d = \langle X_p^2 \rangle$ - концентрація подвійно зайнятих вузлів.

Доданки у рівнянні (10), які описують процеси парного народження та знищення дірок та двійок, можна врахувати в наближенні середнього поля. Таким чином отримаємо замкнену систему рівнянь. Застосовуючи аналогічну процедуру до рівнянь для функцій $\langle\langle X_p^{0\uparrow} | X_s^{2\downarrow} \rangle\rangle$ та $\langle\langle X_p^{\downarrow 2} | X_s^{2\downarrow} \rangle\rangle$ після Фур'є-перетворення отримуємо функцію Гріна

$$\begin{aligned} G_k^{\Gamma} &= \frac{1}{2\pi} \left(\frac{A_k^{\Gamma}}{E - E_1(k)} + \frac{B_k^{\Gamma}}{E - E_2(k)} \right), \\ A_k^{\Gamma} &= \frac{1}{2} \left(1 - \frac{t'(\vec{k})}{E_2(\vec{k}) - E_1(\vec{k})} \right), \quad B_k^{\Gamma} = 1 - A_k^{\Gamma}, \end{aligned} \quad (14)$$

де

$$E_{1,2}(\vec{k}) = -\mu + \frac{U}{2} + (1-2d) \frac{t(\vec{k}) + \tilde{t}(\vec{k})}{2} \pm \frac{1}{2} \sqrt{\left[U - (t(\vec{k}) - \tilde{t}(\vec{k})) (1-2d+4d^2) \right]^2 + (t'(\vec{k}))^2} \quad (15)$$

- енергетичний спектр системи, $t(\vec{k})$, $t'(\vec{k})$, $\tilde{t}(\vec{k})$, - Фур'є-образи інтегралів переносу t_{ij} , t'_{ij} , $\tilde{t}_{ij}$, відповідно. Одночастинкова функція Гріна (14) та енергетичний спектр (15) є точними в зонній та атомній границях і мають особливу залежність від концентрації полярних станів, що пояснює температурно-індукований перехід до діелектричного стану в системах $\text{NiS}_{2-x}\text{Se}_x$ та $(\text{V}_{1-x}\text{Cr}_x)_2\text{O}_3$. Рівняння (15) дозволяє розрахувати ширину енергетичної щілини як різницю енергій між дном верхньої та вершиною нижньої габбардівських підзон:

$$\Delta E = -2w(1-2d)(1-\tau_1-\tau_2) + \frac{Q_1+Q_2}{2}, \quad (16)$$

де

$$Q_{1,2} = \left((U m 2\tau_2 C w)^2 + (1 - \tau_1 - 2\tau_2)^2 w^2 \right)^{\frac{1}{2}}, \quad C = 1 - 2d + 4d^2.$$

Вираз (16) описує закриття енергетичної щілини в спектрі парамагнетика при критичному значенні $\left(\frac{U}{w}\right)_c$, коли ширина зони w зростає (під дією тиску або при легуванні). Цей вираз також відтворює точний результат для часткових випадків моделі [24].

При зростанні температури в металічному стані перекриття підзон зменшується і при деяких значеннях параметра $\frac{U}{w}$ може відбуватися температурно-індукований перехід з металічного в діелектричний стан (див. рис. 3). Ширина щілини залежить від температури через концентрацію полярних станів, яку можна отримати з функції $\langle\langle X_p^{\downarrow 2} | X_s^{2\downarrow} \rangle\rangle$. Залежність $d\left(\frac{U}{w}\right)$ зображена на рис. 4. Можна побачити, що при критичному значенні $\left(\frac{U}{w}\right)_c$ нахил залежності $d\left(\frac{U}{w}\right)$ змінюється; концентрація двійок залишається ненульовою при будь-яких скінченних $\frac{U}{w}$. Наші результати для $d\left(\frac{U}{w}\right)$ при $\tau_1=\tau_2=0$ в області ПМД добре узгоджуються з результатами роботи [25], які отримані в границі нескінченної розмірності простору та результатами методу композитних операторів [26].

Результати нашої роботи показують, що процеси корельованого переносу зменшують концентрацію полярних станів і зсувають точку переходу до менших значень $\frac{U}{w}$. На даний час систематичного дослідження ПМД в моделі Габбарда з корельованим переносом з використанням теорії динамічного середнього поля не існує. Таким чином, розвинений в роботах [10,13] підхід на даний час є найбільш зручним для дослідження особливостей електричних властивостей сполук перехідних металів з корельованим переносом в рамках модифікованої форми полярної моделі.

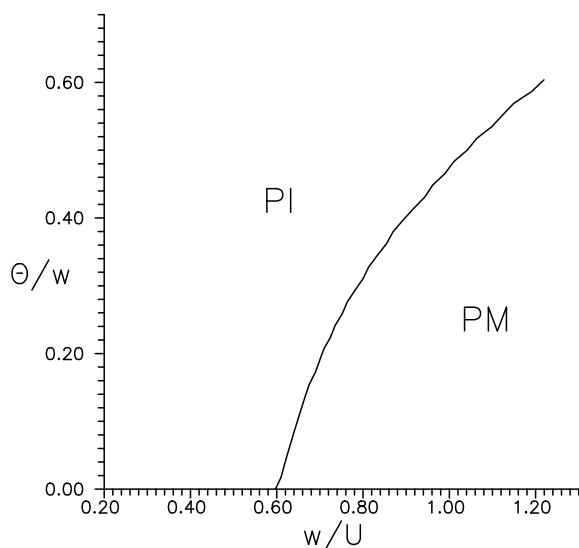

Рисунок 3 – Фазова діаграма переходу парамагнітний метал (PM)– парамагнітний діелектрик (PI)

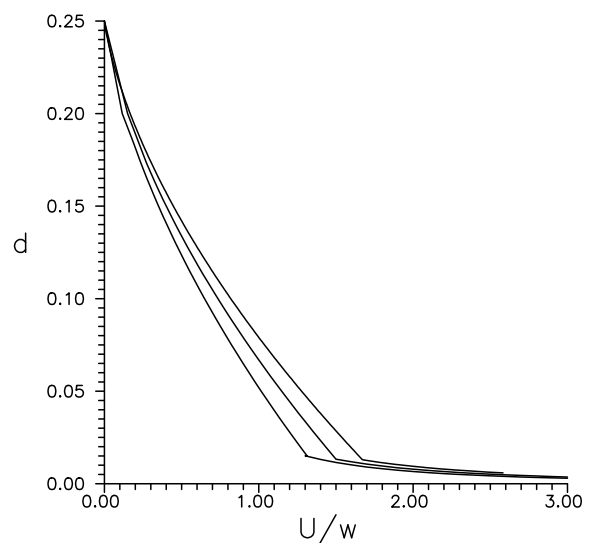

Рисунок 4 –Залежність концентрації полярних станів від величини внутрішньоатомної кулонівської взаємодії. Верхня крива відповідає $\tau_2=0$, середня крива $\tau_2=0.1$, нижня крива $\tau_2=0.2$

Висновки

У даній роботі сформульована модель для опису ефектів міжелектронних взаємодій у вузьких енергетичних зонах (модифікована форма полярної моделі кристалу). Особливістю запропонованої моделі є наявність у гамільтоніані двох типів корельованого переносу електронів; врахування відповідних матричних елементів у гамільтоніані є важливим як з точки зору послідовного опису міжелектронних взаємодій, так і для інтерпретації експериментальних даних для вузькозонних матеріалів (спостережуваної електрон-діркової асиметрії електричних властивостей). Отриманий енергетичний спектр є точним у зонній та атомній границях, є температурно-залежним, що дозволяє описати перехід із металічного у діелектричний стан, який спостерігається у системах $\text{NiS}_{2-x}\text{Se}_x$ та $(\text{V}_{1-x}\text{Cr}_x)_2\text{O}_3$ при зростанні температури. При цьому в енергетичному спектрі врахована електрон-діркова асиметрія.

Відмітимо, що гамільтоніан, сформульований в даній роботі, дозволяє розглядати стани з неоднорідним розподілом спінової та зарядової густини. Застосуванню розвинутого підходу до пояснення особливостей ферромагнітного впорядкування та транспортних властивостей вузькозонних систем буде присвячена друга частина роботи.

Література

1. Schubin S., Wonsowsky S. On the electron theory of metals // Proc Roy. Soc. A, 1934. - vol. 145. – p.159-180.
2. Hubbard J. Electron correlations in narrow energy bands // Proc. Roy. Soc., 1963. - vol. A276, - p. 238-257.
3. Самсонов В.Г., Прядко Л.Ф., Прядко И.Ф. Электронная локализация в твердом теле. – М.: Наука, 1976.- 338 с.
4. Глауберман А.Е., Владимиров В.В., Стасюк И.В. Новая форма полярной модели кристалла // ДАН СССР, 1959 - Т. 126. - С. 543-545.
5. Глауберман А.Е., Владимиров В.В., Стасюк И.В. Теория атомных возбуждений в атомных кристаллах // Физ. метал. металловед., 1960.– Т. 2.- С. 133-143.
6. Стасюк И.В. Метод приближенного вторичного квантования у багатоелектронній теорії неметалічних кристалів // Вісник Львів. ун-ту, сер. фіз., 1962.– Т. 1.– С. 32-44.
7. Hubbard J. Electron correlation in narrow energy bands. The atomic representation // Proc. Roy. Soc.A, 1965.– vol. 285.– p. 542-560.
8. Дидух Л.Д., Стасюк И.В. К теории ферромагнетизма в полярной модели // Укр. физ. журн., 1968.– Т. 13. – С. 899-904.
9. Дидух Л.Д., Стасюк И.В. К теории ферромагнетизма с учетом *s-d* переходов // Укр. физ. журн., 1968. – Т. 13. – С. 1774-1780.
10. Дидух Л. Модель вузькозонного матеріалу з електронно-дірковою асиметрією // Журн. фіз. досл., 1997.- Т. 1.- С. 241-250.
11. Изюмов Ю.А. Модель Хаббарда в режиме сильных корреляций // Успехи физ. наук, 1995.- Т. 165.- С.403-427.
12. Didukh L. A modified form of the polar model of crystals // Condens. Matter Phys., 1998.- vol. 1.- p. 125-144.
13. Didukh L. Energy spectrum of electrons in the Hubbard model: a new mean-field approximation // phys. stat. sol.(b), 1998.- vol. 206.- p. R5-R6.
14. Didukh L. A modified form of the polar model of crystals // Acta Physica Polonica B., 2000.- vol. 31.- p. 3097-3133.
15. Дидух Л.Д., Стасюк И.В. Об энергии основного состояния и условия ферромагнетизма в узкой *s*-зоне // Физ. метал. металловед., 1972.- Т. 33.- С. 429-431.
16. Harris A.B., Lange R.V. Single-particle excitations in narrow energy bands // Phys. Rev., 1967.- vol. 157.- p. 295-314.
17. Chao K.A., Spalek J., Oles A. Degenerate perturbation theory and its application to the Hubbard model // Phys. Lett., 1977.- vol. 64A.- p. 163-166.
18. Дидух Л.Д., Дидух В.Д. Упорядоченные состояния в материалах с узкими зонами проводимости. – Львов: ВШ, 1980. - 102 с.
19. Ионова Г.В., Ионов С.П. Зарядово-орбитальное упорядочение и его проявление в неорганических кристаллах // Изв. АН СССР. сер. физ., 1978. – Т. 42. – С. 1297-1315.
20. Bari R.A. Effects of short-range interaction on electron-charge ordering and lattice distortion in the localized state // Phys. Rev. B, 1971. – vol. 3(8). – P. 2662-2670.
21. Mott N. F. Metal-insulator transition. – Taylor & Francis, London, 1990.- 286 p.

22. Дидух Л.Д. Сверхпроводящие электронные корреляции в узких зонах проводимости. – Киев: Препринт ИТФ АН УССР, 1989. - 28 с.
23. Yao X., Honig J.M., Hogan T., Kannewurf C., Spalek J. Electrical properties of $\text{NiS}_{2-x}\text{Se}_x$ single crystals // Phys. Rev.B, 1996.- vol. 54.- p. 17469-17475.
24. Arrachea L., Aligia A.A. Exact solution of a Hubbard chain with bond-charge interaction // Phys. Rev. Lett., 1994.- vol. 73.- p. 2240-2243.
25. Georges A., Kotliar G., Krauth W., and Rozenberg M. Dynamical mean-field theory of strongly correlated fermion systems and the limit of infinite dimensions // Rev. Mod. Phys., 1996.- vol. 68.- p. 13-125.
26. Avella A., Mancini F., Villani D., Siurakshina L., Yushanhai V.Yu. The Hubbard model in the two-pole approximation // Int. Journ. of Modern Phys., 1998.- vol. 12.- p. 81-97.

Одержано 06.05.2008 р.